

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(477.4):323.1 (=162.1)“17/18”
DOI 10.25128/2225-3165.19.02.08

Volodymyr Broslavskyi

PhD hab. (History), Professor,
Department of History of Ukraine, Archaeology and Special Historical Studies,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
broslavskyi@tnpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7934-3000>

Володимир Брославський

Кандидат історичних наук, доцент,
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ПОЛЯКІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Мета дослідження – дослідити державну політику Російської імперії щодо поляків та її вплив на соціально-економічне становище польської шляхти наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. Наукова новизна полягає у переосмисленні національної політики Російської імперії на завойованій наприкінці ХVІІІ ст. Правобережній Україні. Зроблено висновки, що соціально-економічна політика Російської імперії щодо польської меншини на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. носить яскравий окупаційний характер. У її основі лежить бажання послабити економічні позиції поляків у краї, декласувати більшість шляхти й позбавити її шляхетських прав, а також примусити польську шляхту до співпраці з окупаційним режимом.

Ключові слова: Правобережна Україна, національна політика, Російська імперія, польська шляхта, окупація, декласація.

NATIONAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE TOWARDS POLISH PEOPLE IN RIGHT-BANK UKRAINE AT THE END OF THE 18-TH – THE FIRST HALF OF THE 19-TH CENTURY: SOCIAL AND ECONOMIC ASPECT

Summary. The purpose of the study is to investigate the state policy of the Russian Empire towards the Polish people and its impact on the social and economic status of the Polish gentry at the end of the eighteenth – In the first half of the nineteenth century.

The scientific novelty is to rethink the national policy of the Russian Empire in the occupied Right-Bank Ukraine at the end of the eighteenth century.

It has been concluded that the social and economic policy of the Russian Empire regarding the Polish minority in Right-Bank Ukraine at the end of the 18-th – In the first half of the 19-th century has a clear occupational character.

It is based on the desire to weaken the economic position of the Polish people in the area, to declass the majority of the nobility and deprive them of their noble rights, as well as to force the Polish gentry to cooperate with the occupational regime.

Ключові слова: Right-Bank Ukraine, national politics, the Russian Empire, Polish gentry, occupational, declassification.

Постановка проблеми. На особливу увагу дослідників заслуговує період кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. 1793–1861 рр., впродовж якого в соціально-економічному житті Правобережної України відбувалися динамічні зміни, викликані приєднанням регіону внаслідок поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії.

Аналіз досліджень. Різні аспекти соціально-економічної політики Російської імперії на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст.

та їх вплив на польську національну меншину в регіоні стали предметом дослідження В. Шульгіна (Шульгин, 1879), Ф. Вротновського (Wrotnowski, 1875), В. Слівовської (Śliwowska, 1965), Д. Бовуа (Бовуа, 1996), С. Борисевича (Борисевич, 1992), О. Козій (Козій, 1997), Н. Щербак (Щербак, 2006), В. Брославського (Брославський, 2011; Брославський, 2005), М. Бармака (Бармак, 2007).

Виклад основного матеріалу. Після російсько-польської війни 1792 р. та подальших поділів Речі Посполитої 1793 р. та 1795 р. Правобережна Україна була анексована Російською імперією. Проте сам факт анексії території іноземної держави не зробив жителів Правобережної України справжніми росіянами. Російська імперія та Річ Посполита формувалися на різних цивілізаційних засадах. Тому, як писав Ж.-Ж. Руссо, Польщу було легше ковтнути, ніж перетравити (Капелер, 1997: 60).

Російська імперія задовго до поділів Польщі розпочала підготовку до окупації її території. Так, російські чиновники мали збирати відомості про населені пункти, маєтки польської шляхти та католицького й уніатського духовенства; шукати лояльних Російській імперії шляхтичів. Також імперія сприяла тим російським дворянам, які намагалися придбати маєтки на території Речі Посполитої, а також тим польським шляхтичам, які виявляли бажання купити нерухому власність на території Російської імперії. Російські чиновники прекрасно розуміли, що край контролюють ті, кому належать його економіка. Таким чином нерухома власність для російських чиновників стала вагомим інструментом у боротьбі за контроль над Правобережжям.

Наприкінці XVIII ст. майже вся нерухома власність на Правобережній Україні була сконцентрована в руках польської шляхти та католицької церкви. Більшість шляхти Правобережної України на кінець XVIII ст. була полонізована й ототожнювала себе з Річчю Посполитою. Тому національна політика Російської імперії щодо поляків була спрямована насамперед на шляхту.

За економічним становищем шляхту доцільно поділити на: 1) безземельну та малоземельну, 2) середню земельну шляхту, 3) велику земельну шляхту (магнатів). Більшість шляхтичів належали до 1 групи. Так, станом на 1802 р. у Подільській губернії нараховувалось 94990 осіб дворянського стану. З них нерухомою власністю володіли лише 8791 особа обох статей. Решта – 81199 (близько 81 %) – були безземельною чиншевою шляхтою (Борисевич, 1992: 90–91).

Російська імперія взяла курс на поступову ліквідацію польського соціально-економічного домінування на Правобережній Україні. Усі заходи російського уряду, спрямовані на реалізацію цієї політики, можна умовно розділити на три блоки.

Перший блок включав у себе заходи, спрямовані на економічне ослаблення шляхти. Так, у 1795–1835 рр. російський уряд проводив ревізію державних маєтків, перевірку шляхетських прав та документів на право володіння землею. Посилено розшукувались старостинські та ленні маєтки. Хоча складна політична ситуація у тогочасній Європі, безперервні війни змушували імперський уряд проводити ліберальну політику на приєднаних землях, проте саме в цей період готувався ґрунт для більш рішучих заходів для посилення російського панування в краї.

Участь шляхти в польському повстанні 1830–1831 рр. російський уряд сприйняв, як зраду країні. Росіяни вдало використали на Правобережжі польське повстання для застосування більш радикальних заходів. З цього приводу Б. Миронов зазначає, що у цей період у Російській імперії формувался так званий польський синдром. Коли уряд все більше й більше переходив від поміркованої інтеграції приєднаних територій до рішучих, а то й репресивних заходів

(Миронов, 1999: 38–39). На думку Д. Бовуа, “повстання 1831 р. було всього лиш причиною” застосування більш кардинальних заходів до шляхти (Бовуа, 1996: 144).

Під час повстання у Волинській та Подільській губернії було запроваджено військовий стан. Край було передано в підпорядкування головнокомандувачу російської армії фельдмаршалу, графу І. І. Дібичу-Забалканському (О объявлении губерний, 1831). Про терор проти поляків, учасників повстання, свідчить іменний указ від 22 березня 1831. Ним передбачалось усіх винних у заворушеннях судити військово-польовим судом (О бунте, 1832).

Щоб ослабити позиції лояльних до польського повстання шляхтичів, російський уряд спровокував на Правобережжі українсько-польський конфлікт. З цією метою у 1831 р. генерал-фельдмаршал князь фон дер Остен-Сакен підготував звернення до українських селян, яким закликав селян не слухати осіб, які будуть закликати та примушувати їх до повстання, а захоплювати їх та передавати російській владі. Крім цього, він пообіцяв, що селяни, які допоможуть викрити зраду своїх поміщиків, отримають волю. Завдяки цьому зверненню та споконвічній ненависті українських селян до поляків-шляхтичів польське повстання не знайшло підтримки на правобережних землях. Навпаки, селяни влаштували облави на повстанців, а після побиття за свої кривди, здавали російській армії або поліції.

Фактично, шляхом залякування та розпалювання міжнаціонального конфлікту між українським селянством та польською шляхтою російському уряду вдалось не допустити поширення повстання на Правобережжі. Тих же, хто взяв участь у повстанні, імперський уряд, як правило, вислав у Сибір або у внутрішні губернії. Окрім арештів та висилок, застосовувалась конфіскація маєтків, які передавались до казни. З цією метою уряд підготував ряд указів, які мали забезпечити умови конфіскації маєтків учасників повстання. Указом імператора Миколи I від 21 грудня 1830 р. встановлювалося, що “...маєтки порушників вірнопідданого обов’язку, котрі вступають у число ворогів Держави, підлягають конфіскації”.

Покарання за участь у повстанні 1830–1831 рр. не завдали значної шкоди соціально-економічному становищу польської шляхти. Особливо обурювало росіян, як стверджує російський імперський історик Віталій Шульгін, те, що “...маса сільського населення... руського і православного... була у підданстві відносно невеликого числа стану іновірців та іногородців, які, і *de jure* і *de facto*, належали до племені прийшлого та переможеного” (Шульгін, 1879: 6).

Щоб прискорити “обрусіння” анексованого Правобережжя, новим київським генерал-губернатором було призначено Д. Г. Бібікова (Шандра, 1999: 125). Вступивши на посаду, новий генерал-губернатор вчинив об’їзд підлеглої йому території. У результаті цієї подорожі він переконався, що на відміну від центрально-російських губерній населення Правобережжя не було моноетнічним. На фоні основної маси українського населення, або як його ще називали російського, домінувала шляхта, яка складалась із поляків та полонізованих українців. У краї пам’ятали про незалежність Речі Посполитої, у вищих колах панували польські традиції. Майже вся еліта краю віддавала перевагу польській мові та культурі. Як зазначав сам генерал-губернатор, “... можна думати, що край цей перебуває більше під польською ніж російською владою” (Шульгін, 1879: 18).

Цікавим є той факт, що станом на 1838 р. у шляхетському користуванні на Правобережжі перебувало 404 державні маєтки, у яких налічувалось 150 тис. душ (Козій, 1997: 40). Це питання викликало довгі дискусії у комітеті Західних губерній та пошук шляхів заміни посесорів та управителів державних маєтків із шляхти на управителів росіян або вірних трону прибалтійських німців.

Розігруючи селянську карту, генерал-губернатор Д. Бібіков наполягав на очистці конфіскованих маєтків, які перейшли під державне управління, від поляків-економів. Усунення з посад поляків перенаправило б фінансові потоки від поляків росіянам або прибалтійським німцям.

Навіть через пів століття після III поділу Речі Посполитої економічні зв'язки об'єднували Правобережну Україну скоріше з Королівством Польським, ніж з російськими губерніями. У такій економічній співпраці російський уряд не безпідставно вбачав загрозу цілісності імперії. В. Я. Шульгін зазначає: “Якщо юридична сила литовських статутів нагадувала про колишній зв'язок Південно-західного краю з Польщею, то ... більш вигідними для діяльності польських агітаторів були фінансові та економічні зв'язки краю з Варшавою” (Шульгін, 1879: 18). Увагу привертає діяльність філії Варшавського банку у Бердичеві, очолена Адольфом Добровольським, колишнім секретарем Адама Чарторийського. У 1832 р. він був направлений в Україну з метою закупівлі волів та коней. Про це 27 грудня 1833 р. було повідомлено Київського генерал-губернатора Левашова. Поступово А. Добровольський, окрім закупівельної діяльності, починає займатись іншими фінансовими операціями. У 1835 р. А. Добровольський створює у Бердичеві контору і починає відкрито займатися банківською діяльністю (ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 788а. Спр. 19. Арк. 461–462). За короткий час вона швидко зайняла провідні “банківські” позиції на Правобережжі. У Бердичівському відділенні поміщики брали кредити, зберігали і переказували кошти. Лише за 1836 р. оборот по банківським операціям у Бердичівській конторі сягнув 4994842 руб. 38 ком. сріблом (ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 788а. Спр. 19. Арк. 8–9). На той час це була дуже вагома сума. Росіяни вбачали у її діяльності загрозу для свого панування на Правобережжі, оскільки кошти, вкладені у Бердичівську контору, розміщувались у Царстві Польському. Таким чином, поляки у випадку повстання зберегли б принаймні частину своїх багатств. З “Докладної записки про Бердичівську контору Польського банку” дізнаємося про ще один напрям діяльності банку, яка дратувала російську владу. Вважаючи діяльність Бердичівської філії Варшавського банку небезпечною для спокою у імперії, Д. Бібіков із дозволу імператора закрити контору. Для грошового обігу у Києві була створена Контора державного комерційного банку (Речь Д. Г. Бибикова, 1882: 532–533).

Другий блок передбачав декласацію безземельної шляхти й поступову її асиміляцію українським селянством. Досліджуючи становище польської шляхти на Поділлі, О. Козій прийшов до висновку, що “...існування стану дрібної польської шляхти загрожувало нівеляції опори феодальної монархії – вищого дворянства серед інших верств населення” (Козій, 1997: 100). Про чисельну перевагу в регіоні польської шляхти над російською також свідчить той факт, що станом на 1812 р. загальна чисельність російського дворянства у Київській губернії разом з російськими чиновниками сягала близько 1170 осіб, а шляхтичів – понад 43677 осіб. З них близько 3 тис осіб великими та середніми землевласниками, решту – становила дрібна шляхта (Щербак, 2006: 93–94).

Статистичні дані XVIII ст. не дають можливості зробити висновок про загальну кількість шляхти та її розподіл по Правобережжю. Ймовірно, що з цією ж проблемою зіштовхнувся й уряд Російської імперії. Щоб одержати точні дані про чисельність населення, одночасно з переписом земельних володінь у 1795 р. розпочалась ревізія населення. Дані, одержані під час ревізії, були опубліковані у спільній праці В. Кабузана та С. Троицького (Кабузан, Троицкий, 1971: 164), а згодом у монографічному дослідженні С. Лисенка та Є. Чернецького. Давайте поглянемо на розподіл шляхти у губерніях (обрахунки подано в особах чоловічої статі):

Таблиця 1.1

Чисельність шляхти Правобережної України за ревізією 1795 р.

Губернії	Шляхта (чоловіки)
Київська	45300
Волинська	38448
Подільська	51584
Всього	135332

Як видно з таблиці, найбільше число шляхти припадає на райони, які найбільше зазнавали нападів кримських татар. А значить, на Поділлі та Київщині мало й бути найбільше бідних шляхтичів. На кінець XVIII ст. все їх шляхетство, як правило, зводилось до володіння гербом та пам'яттю про славетні вчинки предків. Така ситуація поступово призводила до того, що “чимало найбільшньої, зубожілої шляхти – голоти – протягом XVIII ст. було декласовано плином життя, через економічну неспроможність родин вести шляхетський спосіб життя” (Лисенко, Чернецький, 2002: 16).

Бажаючи зменшити чисельність польської шляхти, російський уряд розробив і приступив до реалізації програми скорочення її кількості. Важливим фактором, який заохочував провести декласацію шляхти, було бажання російського уряду поповнити за їх рахунок податний стан. Слід відзначити, що на декласованих шляхтичів поширювалась рекрутська повинність, а усі населені маєтки та селяни конфісковувались (ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1084; ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 175. Спр. 627).

Не визнаючи права основної маси шляхти на російське дворянство, у 1839 р. Микола I розпорядився, щоб їхніх дітей зараховували в кантоністи: “Шляхта являється тією людською потлочю, яка добивається дворянства, хоч не має на це ні прав, ні документів, шляється без роботи чи наймається у прислугу і є найшкідливішим і найрозбещенішим класом. А тому підтверджую мою волю: без церемоній зараховувати дітей цих людей... до військового відомства” (Крижанівський, 1970: 73). Таким чином, уряд вирішував дві важливі проблеми. По-перше, зменшував чисельність шляхти, а по-друге, створював резерв для поповнення армії.

Проте найбільше вражає перевірка прав польської шляхти на отримання російського дворянства на Правобережжі у 1830–1845 рр. Спочатку нею займалися губернські ревізійні комісії. Лише на початку листопада 1833 р. було декласовано 72144 особи із 410 тис. польського населення (Бовуа, 1996: 164). За результатами роботи центральної ревізійної комісії, у Києві лише з 1 липня 1840 р. по 1 січня 1845 р. було позбавлено дворянських прав 82121 колишнього шляхтича. Як влучно відзначив Д. Бовуа, “подиву гідна адміністративна акція, внаслідок чого із 410 тисяч польської шляхти з 1831 до 1850 рр. лише 70 тисяч зберегли право на громадянське існування” (Бовуа, 1996: 38), а отже й можливість далі суттєво впливати на соціально-економічне домінування поляків на Правобережній Україні.

Третій блок був спрямований на формування на базі лояльних імперій шляхтичів нового польсько-російського дворянства, для якого гарантом їх економічного процвітання була б лояльність російському уряду.

Реалізуючи політику розколу польської шляхти, російський уряд максимально намагався примусити велику шляхту до колабораціонізму та співпраці з окупаційним режимом.

За підрахунками Д. Бовуа, лише у Київському повіті були порушені справи проти 400 незаможних шляхтичів і лише 19 багатших землевласників (Бовуа, 1996: 144–146). На нашу думку, ці дані реально відображають картину тогочасних подій на Правобережній Україні. Землевласники, відчуваючи за

собою пильний нагляд поліції та армії, заради майна йшли на “компроміс із совістю” та займали вичікувальну позицію. Так, перше вогнище повстання на Волині виникло лише у квітні 1831 р. і охопило лише Волинське полісся. Тобто лише західну частину губернії.

4 червня 1831 р. було оголошено загальне прощення усім, хто добровільно заявить про своє розкаяння за участь у повстанні. Таким особам представники російської влади у краї мали видавати посвідчення про розкаяння. Помилування надавалося навіть тим шляхтичам, які брали участь у боях. Також цим особам гарантувалось збереження їхніх маєтків (О всемилостивейшем прощении, 1832).

7 серпня 1831 р. за розпорядженням Київської губернської комісії у розгляді справ учасників повстання було накладено секвестр на маєтки 62 осіб. З них – Івану Стемковському, Осипу Хорошію, Каролію Якубовському, Станіславу Вислоцькому, Тадеушу Івашкевичу – за постановою головнокомандуючого 1-ю армією генерал-фельдмаршала графа Сакена маєтки були повернуті у зв’язку з тим, що згадані поміщики “покаялась” у своїх діях і ніякої активної участі у повстанні не брали (ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 64. Спр. 168. Арк. 1–15). Ще 12 справ про секвестровані маєтки шляхтичів було передано Київською губернською комісією щодо розгляду справ учасників повстання 29 серпня 1832 р. для прийняття рішення головнокомандуючому графу Сакену (ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 64. Спр. 168. Арк. 17). Отже, маємо яскравий приклад, коли право подальшого володіння секвестрованим майном безпосередньо залежало від рішення імперського чиновника та готовності до співпраці з окупаційним режимом польських землевласників.

Особисті та родинні зв’язки допомогли частині шляхтичів не лише одержати помилування, але й повернути собі конфісковану у них власність. Лише впродовж 1839–1842 рр. Микола I помилував 128 польських шляхтичів Правобережної України (Баженов, 1973: 178). Така поблажливість російського уряду свідчила про намагання спонукати польську шляхту до співпраці з окупаційним режимом. О. Крижанівський зазначає: “Милостивим обходженням із повстанцями уряд Миколи I дав зрозуміти польському дворянству, що і надалі проводитиме продворянську політику” (Крижанівський, 1970: 72). Проте слід відзначити, що продворянська політика забезпечувала лише інтереси легітимізованих шляхтичів.

Бажаючи розколоти польську національну меншину й підштовхнути заможну шляхту до співпраці з окупаційним режимом, російський уряд включив представників польської шляхти до складу ревізійних комісій. Фактично декласація польської шляхти проводилася за участі польської магнатерії. З цього приводу один із членів Центральної ревізійної комісії чигиринський поміщик Стояновський, розповідаючи про свою роботу у комісії, говорив, що він “плакав, але підписував” (Франко, 1986: 204).

Висновки. Отже, у нас є всі підстави стверджувати, що соціально-економічна політика Російської імперії щодо польської меншини на Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. носить яскравий окупаційний характер. В її основі лежить бажання послабити економічні позиції поляків в краї, декласувати більшість шляхти й позбавити її шляхетських прав, а також примусити польську шляхту до співпраці з окупаційним режимом.

Список використаних джерел

Баженов, 1973 – Баженов Л. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: Дисс. ...канд. ист. наук. Киев, 1973. 189 с.

Бармак, 2007 – Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. 512 с.

- Бовуа, 1996 – Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). К.: Інтел, 1996. 416 с.
- Борисевич, 1992 – Борисевич С. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02. Дніпропетровськ, 1992. 182 с.
- Борисевич, 1992 – Борисевич С. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.). Український історичний журнал. 1992. № 3. С. 86–87.
- Брославський, 2011 – Брославський В. Становище польської шляхти на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2011. Вип.1. С. 12–16.
- Брославський, 2005 – Брославський В. Л. Антипольські заходи київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2005. Вип. 2. С. 41–46.
- Кабузан, Троицкий, 1971 – Кабузан В., Троицкий С. Изменения в чисельности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858. История СССР. 1971. №4. С. 59–117.
- Каппелер, 1997 – Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. М.: Прогрес-Традиция, 1997. 342 с.
- Козій, 1997 – Козій О. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830–1831 рр. і 1863 років: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 1997. 234 с.
- Крижанівський, 1970 – Крижанівський О. Інвентарна реформа 1847–1848 рр. у Волинській губернії: Дис. ...канд. іст. наук. К., 1970. 214 с.
- Лисенко, Чернецький, 2002 – Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Біла Церква: В-во Тов. охорони пам'яток старожит. Київщини, 2002. 394 с.
- Миронов, 1999 – Миронов Б. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. СПб: Дмитрий Буланин, 1999. Т. 1. 548 с.
- О бунте, 1832 – О бунте, происшедшем в трех уездах Виленской губернии, и о суждении всех дворян и шляхты, принявших участие в сем бунте, военным судом по Полевому уголовному уложению. №4444. ПСЗ-2. СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1832. Т. VI: 1831 Отделение первое. С. 252–253.
- О всемилостивейшем прощении, 1832 – О всемилостивейшем прощении обывателей возвращенных от Польши губерний, кои явятся добровольно с изъявлением раскаяния. №4624. ПСЗ-2. СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1832. Т. VI: 1831 – Отделение первое. С. 449–450.
- О объявлении губерний, 1831 – О объявлении губерний: Гродненской, Виленской, Минской, Подольской, Волынской и Белостокской области, состоящими в военном положении. №4155. ПСЗ-2. СПб.: Тип. II отд. Собств. его импер. Вел. канц., 1831. Т. V: 1830 – Отделение второе. С. 449–450.
- Речь Д. Г. Бибикова, 1882 – Речь Д. Г. Бибикова к дворянству Юго-Западного края. Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Год первый. Т. II. Июнь 1882. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. С. 530–535.
- Франко, 1986 – Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. Збір. творів: В 50 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 47: Історичні праці (1898–1913). С. 191–241.
- ЦДІАУК. – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Шандра, 1999 – Шандра В. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. К.: УДНДІ архівної справи та документознавства, 1999. 144 с.
- Шульгин, 1879 – Шульгин В. Юго-западный край под управлением Д. Г. Бибикова. (1838–1853). Древняя и новая Россия. 1879. №5. Т. II. С. 5–32.
- Щербак, 2006 – Щербак Н. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XX ст.: Дис. ...докт. іст. наук: 07.00.01. К., 2006. 503 с.
- Śliwowska, 1965 – Śliwowska W. Mikolaj I i jego czasy (1825–1855). Waszawa: Wiedza Powszechna, 1965. 262 s.
- Wrotnowski, 1875 – Wrotnowski F. Historia powstania w 1831 roku na Wołyniu, Podolu, Ukrainie, Żmudzi i Litwie. Lipsk, 1875. 354 s.

References

- Bazhenov, 1973 – Bazhenov L. Vosstanie 1830–1831 gg. na Pravoberezhnoy Ukraine [Uprising of 1830–1831 in Right-Bank Ukraine]: Diss. ...kand. ist. nauk. Kiev, 1973. 189 s. [in Russian].

Barmak, 2007 – Barmak M. Formuvannya vladnykh instytutsii Rosiiskoi imperii na Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – persha polovyna KhIKh st.) [Formation of power institutions of the Russian Empire in Right-Bank Ukraine (end of XVIII – first half of XIX century)]. Ternopil: Aston, 2007. 512 s. [in Ukrainian].

Bovua, 1996 – Bovua D. Shliakhtych, kripak i revizor. Polska shliakhta mizh tsaryzmozom ta ukraïnskymy masamy (1831–1863) [Noble, serf and auditor. Polish nobility between tsarism and the Ukrainian masses (1831–1863)]. K.: Intel, 1996. 416 s. [in Ukrainian].

Borysevych, 1992 – Borysevych S. Pozemelni vidnosyny v Podilskii hubernii protiahom 1793–1861 rr. [Land relations in the Podilskyi province during 1793–1861.]. Dys. ...kand. ist. nauk: 07.00.02. Dnipropetrovsk, 1992. 182 s. [in Ukrainian].

Borysevych, 1992 – Borysevych S. Pomishchytske zemlevoledinnia i zemlekorystuvannia na Podilli (1793–1830 rr.) [Landowning and Land Use in Podillya (1793–1830)]. Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal. 1992. № 3. S. 86–87. [in Ukrainian].

Broslavskiy, 2011 – Broslavskiy V. Stanovyshche polskoi shliakhty na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII st. [The position of the Polish gentry on the Right-Bank Ukraine at the end of XVIII century]. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seria: Istorii. Ternopil: Vyd-vo TNPU, 2011. Vyp.1. S. 12–16. [in Ukrainian].

Broslavskiy, 2005 – Broslavskiy V. L. Antypolski zakhody kyivskoho heneral-hubernatora D. H. Bibikova [Anti-Polish measures of the Governor-General of Kiev D. H. Bibikov]. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seria: Istorii. Ternopil: Vyd-vo TNPU, 2005. Vyp. 2. S. 41–46. [in Ukrainian].

Kabuzan, Troitskiy, 1971 – Kabuzan V., Troitskiy S. Izmeneniya v chiselnosti, udelnom vese i razmeshchenii dvoryanstva v Rossii v 1782–1858 [Changes in the number, specific gravity and distribution of the nobility in Russia in 1782–1858]. Istoriya SSSR. 1971. №4. S. 59–117. [in Russian].

Kappeler, 1997 – Kappeler A. Rossiya – mnogonatsionalnaya imperiya. Voznikovenie. Istoriya. Raspad [Russia is a multinational empire. Occurrence. History. Decay]. M.: Progres-Traditsiya, 1997. 342 s. [in Russian].

Kozii, 1997 – Kozii O. Stanovyshche polskoi shliakhty na Podilli: v period mizh povstanniamy 1830–1831 rr. i 1863 rokiv [The situation of the Polish gentry in the Podillia: between the uprisings of 1830–1831 and 1863]: Dys. ...kand. ist. nauk: 07.00.01. Lviv, 1997. 234 s. [in Ukrainian].

Kryzhanivskiy, 1970 – Kryzhanivskiy O. Inventarna reforma 1847–1848 rr. u Volynskii hubernii [Inventory reform of 1847–1848 in the Volyn province]: Dys. ...kand. ist. nauk. K., 1970. 214 s. [in Ukrainian].

Lysenko, Chernetskiy, 2002 – Lysenko S., Chernetskiy Ye. Pravoberezhna shliakhta (kinets XVIII – persha polovyna KhIKh st.) [Right-bank gentry (late 18th – first half of 19th century)]. Bila Tserkva: V-vo Tov. okhorony pamiatkiv starozhyt. Kyivshchyny, 2002. 394 s. [in Ukrainian].

Mironov, 1999 – Mironov B. Sotsialnaya istoriya Rossii perioda Imperii (XVIII – nachalo KhKh v.) [The social history of Russia during the period of the Empire (XVIII – early XX century)]. Genezis lichnosti, demokraticheskoy semi, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva: V 2 t. SPb.: Dmitriy Bulanin, 1999. T. 1. 548 s. [in Russian].

O bunte, 1832 – O bunte, proisshedshem v trekh uezdakh Vilenskoï gubernii, i o suzhenii vsekh dvoryan i shlyakhty, prinyavshikh uchastie v sem bunte, voennym sudom po Polevomu ugolovnomu ulozheniyu [About the riot that occurred in three counties of the Vilnius province, and about the judgment of all the nobles and gentry who took part in this riot, by the military court in the Field Criminal Code]. №4444. PSZ-2. SPb.: Tip. II otd. Sobstv. ego imper. Vel. kants., 1832. T. VI: 1831 Otdelenie pervoe. S. 252–253. [in Russian].

O vsemlostiveyshem proshchenii, 1832 – O vsemlostiveyshem proshchenii obyvateley vozvrashchennykh ot Polshi guberniy, koi yavyatsya dobrovolno s izyavleniem raskayaniya [About the most gracious forgiveness of the inhabitants of the provinces returned from Poland, which will appear voluntarily with an expression of remorse]. №4624. PSZ-2. SPb.: Tip. II otd. Sobstv. ego imper. Vel. kants., 1832. T.VI: 1831 – Otdelenie pervoe. S. 449–450. [in Russian].

O obyavlenii guberniy, 1831 – O obyavlenii guberniy: Grodnenskoï, Vilenskoï, Minskoï, Podolskoï, Volynskoy i Belostokskoy oblasti, sostoyashchimi v voennom polozhenii [About the announcement of the provinces: Grodno, Vilna, Minsk, Podolsk, Volyn and Bialystok regions, in martial law]. №4155. PSZ-2. SPb.: Tip. II otd. Sobstv. ego imper. Vel. kants., 1831. T.V: 1830 – Otdelenie vtoroe. S.449–450. [in Russian].

Rech D. G. Bibikova, 1882 – Rech D. G. Bibikova k dvoryanstvu Yugo-Zapadnogo kraya [Speech by D. G. Bibikov to the Nobility of the South-Western Territory]. Kievskaya starina. Yezhemesyachnyy istoricheskiy zhurnal. God pervyy. T. II. Iyun 1882. K.: Tip. G. T. Korchak-Novitskogo. S. 530–535. [in Russian].

Franko, 1986 – Franko I. Novi prychnyky do istorii polskoi suspilnosti na Ukraini v KhKh st. Zibr. tvoriv: V 50 t. [New causes for the history of Polish society in Ukraine in the 19th century. Gather. works: 50 tons]. K.: Naukova dumka, 1986. T. 47: Istorychni pratsi (1898–1913). S. 191–241. [in Ukrainian].

TsDIAUK. – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archives of Ukraine, m. Kyiv].

Shandra, 1999 – Shandra V. Kyivske heneral-hubernatorstvo (1832–1914): Istorii stvorennia ta diialnosti, arkhivnyi kompleks i yoho informatyvnyi potentsial [Governor General of Kiev (1832–1914): History of creation and activity, archival complex and its informative potential]. K.: UDNDI arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva, 1999. 144 s. [in Ukrainian].

Shulgin, 1879 – Shulgin V. Yugo-zapadnyy kray pod upravleniem D. G. Bibikova. (1838–1853) [The southwestern region under the direction of D. G. Bibikov. (1838–1853)]. Drevnyaya i novaya Rossiya. 1879. №5. T. II. S. 5–32. [in Russian].

Shcherbak, 2006 – Shcherbak N. Osoblyvosti natsionalnoi polityky rosiiskoho uriadu na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – pochatku KhKh st. [Features of the national policy of the Russian government on the Right Bank Ukraine at the end of XVIII – beginning of XX century]: Dys. ...dokt. ist. nauk: 07.00.01. K., 2006. 503 s. [in Ukrainian].

Śliwowska, 1965 – Śliwowska W. Mikolaj I i jego czasy (1825–1855) [Mikolaj I and his times (1825–1855)]. Waszawa: Wiedza Powszechna, 1965. 262 s. [in Polish].

Wrotnowski, 1875 – Wrotnowski F. Historia powstania w 1831 roku na Wołyniu, Podolu, Ukrainie, Żmudzi i Litwie [The history of the uprising in 1831 in Volhynia, Podolia, Ukraine, Samogitia and Lithuania]. Lipsk, 1875. 354 s. [in Polish].